

آثار صدق در زندگی انسان از منظر اسلام

مهدیه سلیمانی^۱

چکیده

موضوع این مقاله آثار صدق در زندگی انسان از منظر اسلام است. صدق صفت پسندیده ای است که ستون همه ی کارها و قوام همه صفات می باشد و یکی از نشانه های حقیقی بودن ایمان مومن است به طوریکه اگر همه صادق باشند مشکلی در جامعه به وجود نمی آید. این موضوع با روش توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه ای مورد بررسی قرار گرفت که نگارنده بعد از توضیح مفاهیم به این مطلب دست یافت: ویژگیهای اجتماعی صدق در اسلام: ترویج فرهنگ اسلامی بهبود روابط فرهنگی اجتماعی ترویج سنت حسنه خیر خواهی ایجاد وحدت در سن افراد جامعه برقراری عدالت در اجتماع افزایش میزان امانت داری ویژگی فردی صدق در اسلام استحکام خانواده جلب اطمینان و اعتقاد حفظ کرامت و عزت نفس مشارکت همگانی در خانواده کاهش اختلافات خانوادگی تکریم شخصیت و احترام متقابل.

واژگان کلیدی: اجتماع، خانواده، صدق.

مقدمه

صدق در اصطلاح اخلاقی به معنای راستی در گفتار و رفتار است که ستون همه کارها و صفات به آن است صداقت از جمله صفات پسندیده است که هماهنگ با سرشت آدمیان است و از مباحث اصلی علم اخلاق به شمار می آید به طوری که اهمیت و جایگاه آن در سلوک فردی و روابط اجتماعی بر کسی پوشیده نیست.

در این خصوص منابع بسیاری تاکنون تالیف شده است از جمله جواد مصطفوی در کتاب بهشت خانواده به این موضوع پرداخته است نیز روح الله بیگی در کتاب ارزشهای اجتماعی در قرآن به اهمیت صدق در قرآن پرداخته و نیز سید حسین اسحاقی در کتاب سبک زندگی فاطمی به این موضوع اشاره می کند همچنین عبدالهادی مسعودی در کتاب روابط اجتماعی از نگاه قرآن به این نکته اشاره کرده و همچنین محمد بن یعقوب کلینی در

^۱ . طلبه حوزه علمیه فاطمه الزهرا آمل

اصول کافی و نیز محمد تقی مجلسی در بحار الانوار به اهمیت صدق پرداخته است و نیز رضا صالحی امیری در مقاله دیپلماسی فرهنگی و نیز معاونت تربیت و آموزش عقیدتی سیاسی سپاه در مقاله پژوهشکده علوم اسلامی و نیز رضا گرمابدری در مقاله فصلنامه مطالعات سیاسی به اهمیت صدق پرداخته است در آموزه‌های دینی اسلام صدق یکی از نشانه‌های حقیقی بودن ایمان مومن است که به ایجاد روابط قوی کمک می‌کند روابطی که بر پایه صدق بنا شده باشد بسیار مستحکم خواهد بود و باعث سلامت اجتماعی و محیط شاد می‌شود همچنین فطرت پاک انسان ایجاب می‌کند که آدم سالم و متعادل دل و زبانش یک سو و هماهنگ باشد و آنچه را که باور دارد بر زبان جاری کند هدف نگارنده از انتخاب این موضوع آن است تا با بررسی آثاری که صدق در زندگی دارد ضمن آگاهی بخشی خود از این امر مهم سایر مومنین را از این امر مهم مطلع کند و به صدق اهمیت دهد.

صدق در لغت

کلمه صداقت از ریشه «صدق» می باشد که به معنای درستی عقیده در دوستی است که مخصوص انسانی است نه غیر انسان^۱. کلمه صدق هم با کسره و هم با فتحه به درست (کامل از هر چیزی) و (سخت و محکم) است. واژه ی صدق را مردم عرب زبان از دو عبارت (شی صدق) و (رمح صدق) گرفته اند به چیزی که سخت و محکم باشد می‌گویند (شی صدق) و (رمح صدق) و اگر نیزه ای بسیار سخت و محکم باشد می‌گویند (رمح صدق)^۲ این واژه در لغت به معنای «قوت و استمراری^۳» «راستی^۴ و درستی^۵» «درستی» «امانت و اخلاص» «صراحت^۶» و «راست گفتن^۷» می باشد. معانی دیگری نیز برای این کلمه ذکر شده است از جمله گاهی در «الصدق و الکذب» اصلشان در قول و سخن است چه ماضی و چه حال و مستقبل چه وعده راست و دروغ باشد و یا غیر از اینها^۸.

^۱. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۲، ص ۵۴۴.

^۲. ابن فارس، معجم المقاییس اللغة، ج ۹، ص ۴۴۱.

^۳. ابن فارس، همان ج ۳، ص ۳۳۹.

^۴. مهرین شوشتری، فرهنگ کامل لغات قرآن، ص ۳۱۸.

^۵. عمید، فرهنگ عمید، ج ۲، چاپ هفتم ص ۱۶۱۶.

^۶. میرزایی، فرهنگ اصطلاحات معاصر عربی - فارسی، ص ۳۹۲.

^۷. دهخدا و دیگران، لغت نامه دهخدا، ج ۲۳، ص ۱۱۷۲۱.

^۸. راغب اصفهانی، ص ۵۳۸.

که می توان به آیه ذیل اشاره کرد: «الله لا اله الا هو لیجمعنکم الی یوم القیامه لا ریب فیه و من اصدق من الله حدیثا»^۱ خداست که هیچ معبودی جز او نیست مسلماً شما را از «گورهایتان» به سوی «دادگاه حساب رسی» روز قیامت که هیچ شکی در آن نیست گرد می آورد و راست گو تر از خدا در گفتار کیست؟

صدق در اصطلاح کلمه «صدق» در اصطلاح به معنای مطابقت قول با نیت و ضمیر و یا چیزی است که از آن خبر داده شده است. این هر دو با هم هستند یعنی صدق نیت و صدق مورد خبر. هر گاه یکی از این دو شرط نباشد و جدا شود آن سخن به تماماً صدق نیست بلکه یا به صدق توصیف نمی شود و یا گاهی به سخن راست و زمانی به سخن دروغ وصف می شود و یا بنا بر دو نظر مختلف می باشد مثل سخن کافری که از روی بی اعتقادی می گوید «محمد رسول الله» در این مورد اگر گفته شود این جمله راست است صحیح است برای این که از چیزی راست و دروغ است خبر داده شده همچنین صحیح است که گفته شود آن سخن دروغ است برای این که قول آن کافر در جمله ی درست با ضمیرش مخالفت دارد بنا بر وجه دوم خدای تعالی در سوره منافقین سخن آن هایی که می گویند «نشهد انک لرسول الله...»^۲ را دروغ دانسته است.^۳

بسیاری از علما معنایی حقیقی صدق را وسیع تر از این معنا در نظر گرفته اند به طور مثال علامه طباطبایی بیان می کند که کلمه صدق در اصل به معنای این است که گفتار و یا خبری داده می شود که مطابق خارج است و آدمی را که خبرش مطابق با واقع و خارج باشد صادق گویند ولیکن از آن جایی که به طور استعاره و مجاز اعتقاد و عزم و اراده را هم قول نامیده اند در نتیجه صدق را در آن ها استعمال کرده اند.

آثار فردی صدق در زندگی انسان

راست گویی و صدق و التزام به آن ویژگی است که در روابط فردی انسان از جایگاه رفیعی برخوردار می باشد در این قسمت به برخی از آثار صدق در روابط فردی را با توجه به آیات قرآن کریم و روایات اهل بیت علیهم السلام می پردازیم.

^۱ . نساء، آیه ۸۷.

^۲ . منافقون، آیه ۱۱، طباطبایی ترجمه تفسیر المیزان، مترجم موسوی همدانی، ج ۹، ص ۶۳۸.

^۳ . جمال الدین محمد بن مکرم، ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۰ ص ۱۹۳.

(۱) استحکام خانواده

یکی از آثار صدق در بعد فردی استحکام بخشیدن به بنیان خانواده است. خانواده از پدر، مادر و فرزندان تشکیل می‌شود. پدر که سرپرست خانواده است با سنگربانی و دژبانی، آرامش و احساس امنیت را در وجود دیگر اعضای خانواده ایجاد می‌کند و در مواقع گوناگون با صدق و راست گویی و تکریم شخصیت مادر فرزندان فرهنگ قدر دانی را که برای رشد مطلوب و متعالی لازم است به فرزندان خود انتقال می‌دهد. مادر با قابلیت، توان و منزلت ارزشمند خود در کانون خانواده رفتارهای مطلوب پدر را نزد فرزندان در حضور یا غیاب او تأکید و تکریم می‌کند و همواره از او با بهترین و والاترین صفت و فضیلت‌های اخلاقی از جمله صدق و راست گویی یاد می‌کند. پایه‌های چنین خانواده‌هایی برستون محکم صداقت، محبت و احترام متقابل بنا نهاده شده است و هیچگاه متزلزل نخواهد شد.^۱

انسان باید در خانواده صادق باشد یعنی به راستی آن چیزی باشد که هست بدون اینکه خودنمایی کند شخص راستگو در هر شرایطی به گونه‌ای با دیگران، همسر و اعضای خانواده اش رفتار می‌کند که آنها او را آن گونه می‌شناسند که هست یعنی بیرون و درونش یکی است بنابراین می‌توان گفت چنین فردی در رابطه فردی خود بسیار موفق بوده است.^۲

(۲) جلب اطمینان و اعتقاد

یکی دیگر از مهم‌ترین آثار صداقت در روابط فردی ایجاد اطمینان و اعتماد در افراد نسبت به یکدیگر است. از نظر فردی بزرگترین خدمتی که صدق می‌تواند به انسان‌ها بکند مسئله جلب اطمینانی و اعتقاد است. یکی از مولفه‌هایی که پایه اعتقاد فردی را می‌سازد خصوصیات هر فرد است این خصوصیات می‌تواند شامل لیاقت و شایستگی، توانایی، صدق، راستی و... باشد. امام علی (ع) می‌فرماید: (شخص راست گو به سبب صدق خودش چیز را به دست می‌آورد: مورد اعتماد واقع می‌شود، او را به دوستی و صمیمیت می‌پذیرند و بزرگی و عظمتش در دلها جاری می‌گردد).^۳

^۱ . حسینی ، روابط سالم در خانواده، ص ۱۵۵.

^۲ . برهانی، سیره اجتماعی پیامبر اعظم (ص)، ص ۱۰۵.

^۳ . عبدالواحد بن محمد تعلیمی آمدی، غرر الحکم و دررالکلم، ج ۱، ص ۲۶۴، ح ۵۱۲۶.

از سخن امام علی (ع) چنین برداشت می‌شود که انسان در پی صدق مورد اعتماد و اطمینان افراد واقع می‌شود و باعث روابط صحیح و سالم فردی در جامعه می‌شود. اعتماد مردم بهترین راه موفقیت است بیشتر موانعی که در راه رسیدن به هدف‌ها پیدا می‌شود به وسیله جلب اعتماد بر طرف می‌گردد. بزرگترین خدمتی که صدق و راستی در بعد فردی می‌تواند به انسان کند ایجاد اطمینان و اعتقاد است.^۱

۳) حفظ کرامت و عزت نفس

عزت نفس یعنی حالتی که مانع شکست انسان می‌شود با تامل و تانی در آیات و روایات اهل بیت (ع) باید اعتراف کرد که شوکت دین و سربلندی فرد همواره در گرو کرامت و عزت نفس امامان معصوم و مومنان عزت مند است آن که بخواهد عزت یابد باید از او بخواهد همانطور که در آیه شریفه آمده است: «من کان یرید العزه فله العزه جمیعاً» «هر کس عزت می‌خواهد باید از خدا بگیرد زیرا همه ی عزت از آن خداست.» انسان کریم و بزرگوار کسی است عزت نفس دارد کرامت نفس نیز ارزشی برتر از معادلات منفعت گرایانه مادی دارد مومنان واقعی از راه ایمان به خدا به آن دست یافته اند این موضوع به قدری مهم و ارزش مند است که خداوند در قرآن کریم عزت مومنین را در دین عزت خود و عزت پیامبر گرامی خود به حساب آورده است.^۲ «ولله العزه و لرسوله و للمومنین»^۳ «عزت و اقتدار برای خدا و پیامبر او و مومنان است.» بنابراین عزت و کرامت نفسانی از اصول اخلاقی اسلامی است که به هیچ عنوان نباید خدشه دار گردد. بنابر این می‌فهمیم که رابطه درست و سالم فردی، باید براساس ملاک‌ها دینی باشد هر چه روابط بهتر، سالم تر و ارزشی تر باشد زندگی فردی شیرین تر، با صفاتر و ارزشی تر می‌شوند و از خطر انحراف و ناهنجاری‌ها مصون می‌مانند.

۴) مشارکت همگانی در خانواده

همکاری و همیاری فردی از جمله آثار صدق در روابط خانوادگی می‌باشد. از این رو تعاون و همیاری در امور خیر در بهبود روابط اجتماعی بسیار موثر است. انسان‌ها باید این روحیه را در خود تقویت کنند که با مشارکت و همکاری صادقانه به هم دیگر کمک نمایند. در قرآن کریم نیز به این حقیقت اشاره شده است: «وتعاونوا علی البر

^۱ . مکارم شیرازی و دیگران، یکصد موضوع اخلاقی در قرآن و حدیث ص ۳۴.

^۲ . حیدری نراقی، رساله حقوق امام سجاد، ص ۲۴۳.

^۳ . منافقون آیه ۸.

افزایش می یابد و رابطه دوسویه خیر خواه را با کسی که برایش خیر خواهی شده است تعمیق می بخشد. پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «راس الدین النصیحة الله ولدینه و لرسوله و لکتابه ولا ثمة المسلمین وللمسلین عامه»^۱. ابوالقاسم اساس دین خیر خواهی برای خدا و دین خدا و پیغمبر خدا و کتاب خدا و پیشوایان مسلمان و همه مسلمانان است.

خیر خواهی به نصیحت زبانی و پند و اندرز دادن منحصر نیست، خیر خواهی می تواند به شکل های گوناگون جلوه کند میتواند از روی صداقت با بیان ، قلم گفته و نوشته باشد و می تواند غیر مستقیم و در عمل و رفتارمان نهفته باشد مهم این است که خیر خواهی باید از دل و جان سر چشه گیرد تا به دل و جان نفوذ کند.^۲ با توجه به مسائل مطرح شده می توان گفت که از جمله آثار اجتماعی صداقت ترویج خیر خواهی در بین مردم جامعه است که موجب پیوند فکری و هنری و اجتماعی میان ملتها می شود و خود باعث تحکیم بیشتر روابط اجتماعی می گردد.

۴) ایجاد وحدت در بین افراد جامعه

از جمله آثار و پیامدهای صداقت در تحکیم روابط اجتماعی ، ایجاد وحدت در بین افراد جامعه است همچنین یکی از مهم ترین مباحث معارف اسلامی، در قرآن کریم و روایات معصومین وحدت ، اتحاد اسلامی، همبستگی، اخوت و برادری در بین افراد مسلمان است. اهل بیت عصمت و طهارت این ارزش قرآنی را در طول حیاتشان پاسداری کرده. روح اتحاد و اجتماع باید بر مدار اجرای حق باشد و گرنه بره گمراهی خواهد بود و چنین اتحادی نمی تواند مقدس و مطلوب باشد. چنان چه که رفتار اجتماعی فرد با بی وحدتی همراه باشد ضرباتی جبران ناپذیری را بر خود و جامعه روا می سازد باید دانست که صدق و راستی در رفتار و وحدت جامعه از اهمیت فراوانی برخوردار است به طور کلی اگر وحدت با صداقت و صدق همراه نباشد مطمئنا از منظر اسلام مردود است و سیره معصومین نیز بیانگر این قضیه می باشد پس در رفتار اجتماعی بایستی صدق و راستی را سرلوحه خود قرار داده برای در امان نماندن از دسیه های شیطانی استفاده نمود^۳. همچنین یکی از مهم ترین دغدغه های

^۱ . پاینده ، نهج الفصاحه، ص ۲۲۹ ح ۱۵۳۰.

^۲ . بیگی، ارزشهای اجتماعی در قرآن، ص ۴۹۷.

^۳ . موسسه فرهنگی هنری قدر ولایت چگونه رفت کنیم، ص ۴۹۴.

مقام معظم رهبری و همه دلسوختگان نظام اسلامی در افزایش وحدت در بین افراد جامعه از مهم ترین راه کارها در این زمینه است استقرار حیات پربرکت جمهوری اسلامی است.^۱

(۵) برقراری عدالت در اجتماع

برقراری عدالت در اجتماع یکی دیگر از آثار اقتصادی صداقت در جامعه است که در قرآن کریم هم مورد تاکید قرار گرفته است که خداوند در قرآن کریم به عدل، احسان و بخشش به نزدیکان فرمان می دهد: «ان الله یامر بالعدل والاحسان وایتاذی القربی وینهی عن الفحشاء والمنکر سوره نحل آیه ۹۰ به راستی خدا به عدالت و احسان و بخشش به خویشاوندان فرمان می دهد و از فحشا و منکر و ستم گری نهی می کند». همچنین امیرالمومنین در این مورد می فرماید: «عدل هر چیزی را در جای خود می نهد و جور هر چیزی را از جهت خود بیرون می برد»^۲

بنا براین انسانها به دلیل داشتن منافع مشترک و نیازهای متقابل همگانی برای زیست سالم و انسانی نیازمند روابط عادلانه اند زندگی سالم اجتماعی آن است که افراد قوانین و حدود و حقوق یکدیگر را محترم شمارند، عدالت را امری مقدس به حساب آورند، به یکدیگر مهر بورزند، هر یک برای دیگری آن را دوست بدارد که برای خود دوست می دارد.^۳

عدالت از جمله اصولی است که به کار بستن آن سبب قوام و پایداری اجتماع میشود و با اجرای آن حق هرکس ادا شده و راه تعدی و تجاوز به حقوق دیگران بسته میشود. تنظیم روابط سالم اجتماعی از روی صداقت در سایه عدالت میسر است.^۴

(۶) افزایش میزان امانت داری

^۱ . گرمابدری، فصل نامه مطالعات سیاسی، ص ۸۲.

^۲ . دشتی، نهج البلاغه، ص ۵۲۷، حکمت ۴۳۷.

^۳ . مطهری، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی انسان و ایمان، ص ۳۵۵.

^۴ . بیگی، ارزشهای اجتماعی در قرآن، ص ۴۹۵.

امانت داری یکی از مصادیق صداقت روش و منش نیکان و وصف انسان های شایسته است. خداوند متعال نسبت به حفظ امانت و سپردن آن به دست صاحبش تاکید می فرماید: «ان الله يا مرکم ان تودوا الامانات الی اهلها»^۱ «خدا قاطعانه به شما فرمان می دهد که امانت ها را به صاحبانش بر گردانید». خداوند متعال هیچ پیامبری را مگر به دلیل امانت داری و را ستگویی نسبت به نیکوکار و بدکار مبعوث نکرد. «والذین هم لاماناتهم و عهدهم راعون»^۲ و آنان که امانت ها و پیمانهای خود را رعایت میکنند» بدون شک دو صفت صدق و امانت بارزترین نشانه ی شخصیت است بلکه نام انسان واقعی را بدون این دو نمی توان برکسی گذاشت و این دو از یک ریشه مشترک منشعب می شوند زیرا راست گویی چیزی جز صداقت در عمل نیست^۳. جامعه ای که راستی و صدق از مهم ترین ویژگی آن می باشد زمینه هدایت بیشتر و روز افزون تر می باشد. در آموزه های اسلامی امانت داری و صدق جدایی ناپذیرند و موجب نهادینه شدن روح صداقت می باشد در پرتوی آن روابط سالم و درست بین افراد جامعه مستحکم می گردد^۴.

نتیجه گیری

نتیجه ای که از مقاله آثار صدق در زندگی انسان از منظر اسلام می باشد عبارت است از این که صدق یکی از نشانه های حقیقی بودن ایمان مومن است که به ایجاد روابط قوی کمک می کند روابطی که بر پایه ی صدق نباشده باشد بسیار مستحکم خواهد بود و عدم مشکل در روابط که در سایه صدق محقق می شود باعث سلامت اجتماعی و محیطی شاد می شود همچنین فطرت پاک انسان ایجاب میکند که آدم سالم و متعادل، دل و زبانش یک سو و هماهنگ باشد و آنچه را که باور دارد بر زبان جاری کند. نگارنده در مورد این موضوع به هر دو فرضیه اشاره کرد که عبارت اند از:

۱) به نظر می رسد که آثار اجتماعی صدق در اسلام موارد بسیاری است از جمله: ترویج فرهنگ اسلامی ، بهبود روابط فرهنگی - اجتماعی، ترویج سنت حسنه خیرخواهی، ایجاد وحدت در بین افراد جامعه ، برقراری عدالت در اجتماع ، افزایش میزان امانت داری.

۱. نساء، آیه ۵۸.

۲. معارج، آیه ۳۲.

۳. چینی فروشان، صداقت و سیمای صادقین در قرآن ص ۱۴۱.

۴. رضایی، عوامل و موانع ایجاد صداقت در روابط اجتماعی ص ۱۳۳.

به نظر می رسد آثار فردی صدق در اسلام موارد بسیاری است از جمله : جلب اطمینان و اعتماد، حفظ کرامت و عزت نفس، مشارکت همگانی در خانواده، کاهش اختلافات خانوادگی، تکریم شخصیت و احترام متقابل قابل.

فهرست منابع

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

- (۱) ابن فارس، ابوالحسن بن ذکریا، معجم الغه، بیروت: دارالفکر ، بی تا.
- (۲) ابن منظور، جمال الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دارالبیروت ، بی تا.
- (۳) اسحاقی، سید حسین، سبک زندگی فاطمی، قم: نشر هاجر، چ اول، ۱۳۹۴.
- (۴) اصفهانی راغب، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: موسسه علمی مطبوعات، چ اول، ۱۴۳۰.
- (۵) برهانی، محمد جواد، سیره اجتماعی پیامبر اعظم، بی جا: موسسه بوستان کتاب، چ اول، ۱۳۸۶.
- (۶) بیگی ، روح الله، ارزش های اجتماعی در قرآن، قم: انتشارات اسوه، چ چهارم، ۱۳۸۹.
- (۷) پاینده ، ابوالقاسم ، نهج الفصاحه، بی جا: سازمان انتشارات جاویدان، چ اول، ۱۳۲۴.
- (۸) تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، (سید مهدی رجائی)، قم: دارالکتاب اسلامی ، چ دوم، ۱۴۱۰ق.
- (۹) چینی فروشان ،شکوه، صداقت و سیمای صادقین در قرآن، قم: بیان جوان، چ اول، ۱۳۸۸.
- (۱۰) حسینی ، داوود، روابط سالم در خانواده، قم: بوستان، بیست و سه، ۱۳۹۲.
- (۱۱) حیدری نراقی، علی محمد، رساله حقوق امام سجاد، بی جا: مهدی نراقی، ۱۳۹۷.
- (۱۲) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: نشر دانشگاه تهران، چ اول، ۱۳۷۲.
- (۱۳) ذو علم ، علی، تجربه کارآمدی حکومت ولایی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چ اول، ۱۳۸۵.
- (۱۴) رضایی، سمیه، عوامل و موانع ایجاد صداقت در روابط اجتماعی، بی جا: مرکز نشر هاجر، چ اول، ۱۳۹۶.
- (۱۵) صالحی امیری رضا و سعید محمدی، « دیپلماسی فرهنگی» ف تهران: ققنوس، چ اول، ۱۳۸۹.
- (۱۶) طباطبایی، سید محمد حسین، تهران: انتشارات محمدی، چ اول، ۱۳۶۰.
- (۱۷) عبداللهی ، ابو طالب، نقش اعتماد در روابط انسانی، قم: زمزم هدایت، چ اول، ۱۳۸۸.
- (۱۸) عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران: امیر کبیر، چ هفتم، ۱۳۸۱.

- ۱۹) گرمابدری، رضا، « فصل نامه مطالعات سیاسی »، تهران: مرکز نمایندگی ولی فقیه، ۱۳۹۰.
- ۲۰) مجلسی، محمد تقی، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چ اول، ۱۳۹۲.
- ۲۱) مسعودی، عبدالهادی، روابط اجتماعی از نگاه قرآن، قم: دارالحدیث، چ اول، ۱۳۹۳.
- ۲۲) مصطفوی، جواد، بهشت خانواده، تهران: دارالفکر، چ یازده، بی تا.
- ۲۳) مطهری، مرتضی، مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی انسان و ایمان، قم: صدرا، چ دوم، ۱۳۵۷.
- ۲۴) معاونت تربیت و آموزش عقیدتی سیاسی سپاه « پژوهشکده علوم اسلامی، امام صادق»، تهران: نسیم معرفت بسیج، ۱۳۹۲.
- ۲۵) معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: امیر کبیر، چ بیست، ۱۳۸۸.
- ۲۶) مکارم شیرازی، ناصر، یکصد موضوع اخلاقی در قرآن، قم: دارالکتاب اسلامی، چ ششم، ۱۳۹۴.
- ۲۷) مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب اسلامی، چ بیست و هفت، ۱۳۸۶.
- ۲۸) موسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، چگونه رفتار کنیم، قم: موسسه فرهنگی هنری قدر ولایت، چ اول، ۱۳۹۳.
- ۲۹) مهرین شوشتری، عباس، فرهنگ کامل لغات قرآن، تهران: گنجینه، چ اول، ۱۳۵۹.
- ۳۰) میرزایی، نجف علی، فرهنگ اصطلاحات معاصر عربی فارسی، بی جا: فرهنگ معاصر، ج سوم، ۱۳۹۴.